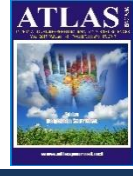

ATLAS INTERNATIONAL REFERRED JOURNAL ON SOCIAL SCIENCES

ISSN:2619-936X

Article Arrival Date: 16.10.2016

Published Date:15.12.2016

2016 / December

Vol 2, Issue:2

Pp:25-30

Disciplines: Areas of Social Studies Sciences (Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences)

TÜRK KÜLTÜRÜNDE KURBAN GELENEĞİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ANALİZ

A SOCIOLOGICAL ASSAY ON VICTIM TRADITION IN TURKISH CULTURE

Prof. Dr. Mustafa TALAS

Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, mtalas44@gmail.com

ÖZET

Kültür, insana özgü ve insan tarafından yaratılmış maddi ve manevi her şeydir. Kültür çeşitli kodlarıyla bir bütündür. Devamlılığını geleneklere borçlu olan kültür toplumsal yaşamın her lanıyla ilgilidir. Kültür, geleneklerle beraber varlığını sürdürebilir. Bu geleneklerin çeşitli örnekleri her toplumda vardır. Bu örneklerden biri de kurbandır. Kurban geleneği, insanların inandıklarına kendilerini adanmalarıyla ilgilidir. Bütün kültürlerde, kurban geleneği vardır. Aynı şekilde, Türk kültüründe de kurban geleneği mevcuttur. Türk kültüründeki kurban geleneği bütün Türk dünyasında varlığını sürdüren bir özelliktir. Çok eski çağlardan beri kanlı ve kansız şekilde mevcudiyetini sürdürmektedir.

Anahtar sözcükler: Kurban, kültür, gelenek, kurban geleneği, Türk Kültürü

ABSTRACT

Culture is everything that is created by human and belongs to human. Culture is a completed with its various codes. Culture which affect on its tradition is related to whole life. Culture can survive by tradition. There are variations of these traditions in every society. One of the patterns are also victim. Victim tradition is related to devotion of humans about their beliefs. There are victim tradition in all cultures. In the same way, Turkish culture has also victim tradition. This has been appeared both bloody and bloodless patterns in all Turkish World.

Keywords: Victim, culture, tradition, victim tradition, Turkish culture

GİRİŞ, AMAÇ, KAPSAM, SINIRLILIKLAR VE METOD

Toplumun yaşam biçimi olarak ifade edilen kültür, disiplinlerarası bir çalışma alanı olma özelliğine sahiptir. Sosyoloji, antropoloji, psikoloji ve siyaset bilimi başta olmak üzere, pek çok sosyal bilim alanının temel başvuru noktalarından biri de kültürdür. Kültür, öncelikle, milletleri diğer milletlerden kategorik olarak ayıran bir güce sahip olması bakımından önemlidir. Özellikle, geleneksel yapıların farklı yönleri, toplumsal yapıları başka toplumsal yapılardan çok derin anlamda farklı ve özel kılan yönler olarak kabul edilmektedir. Bu farklı ve özel olan geleneksel numunelerden biri de kurbandır. Türk kültür ve geleneğinin de önemli kategorik özelliklerinden birini oluşturan kurban meselesi, çok önemli bir toplumsal yapı örneği olarak düşünülebilir (Arık, 2005:158). Türklerde, kurban, İslamiyetten önce de var olan ve Türkleri net bir biçimde diğer topluluklardan farklı kılan hususlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

Kurban geleneği, ister Müslüman ister Hıristiyan, ister Musevi ve isterse Budist olsun bütün Türklerde varlığı söz konusu olan bir gelenektir. Yine Müslüman olan Türklerin içerisinde de farklı inanç motiflerinin yaklaşımlarıyla da kurbanın varlığını gözlemleyebilmek mümkündür.

Özellikle, Türklerde var olan atalar, Gök-Tanrı, yer-su (dağ, ağaç,su), ateş, hayvan, ölümler Kültürlerinin (Bars, 2014:381-Duymaz-Şahin, 2008:120-122; Alptekin, 2007:35) gereklerine göre, yüksekçe yerlerde kurban kesmek şeklinde kurban geleneği şeklinde, Türklüğün kendine özgü anlayışından bahsedilebilir. Bu bildiride, bir kültür ve gelenek konusu olarak Türklerde kurban geleneği sosyolojik analize tabi tutulmuştur. Bu anlamda, kurban geleneği,farklı Türk boylarının anlayışlarına göre ve farklı inanç sistemlerine mensup Türklere has örneklerle teorik analiz yöntemi kullanılarak izah edilmesi yolu benimsenmiştir.

Çalışma üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölüm olarak kültür ikinci bölümde kültür, gelenekler ile gelenek örnekleri ve kurban geleneği, üçüncü bölümde ise Türklerde kurban geleneği şeklindedir. Çalışmanın bu aşamasında, kültürün analizinin yapılması icap etmektedir. Farklı disiplinlerin odak noktasında olan kültür, sosyolojik olarak aşağıdaki biçimde açıklanabilir.

KÜLTÜR

Bir toplumu diğerlerinden ayıran öğrenilmiş davranışlar bütünü olarak tanımlanabilecek kültür, geçmişten alınıp geleceğe doğru aktarılan ve insana özgü yapısıyla sosyoloji, antropoloji, psikoloji, dilbilimi, siyaset bilimi, tarih, arkeoloji, mimarlık vb. gibi alanların temel konularından biri olarak ifade edilebilir.

Farklı disiplinlerin inceleme konusu olan ve çok işlek bir kavram olan kültürün yüz altmıştan fazla tanımı yapılmıştır. Öyle ki, her çalışma yeni bir kültür tanımı yaratacak dense yeridir diye ifade etmek, kültürün önemini daha iyi vurgulamak anlamına gelebilecektir. Bundan dolayı, kültürün nasıl tanımlanacağı, bu tanımın içinde hangi özelliklerin vurgulanması gerektiği konusunda çok farklı görüşler vardır. Bununla beraber, bütün bu tanımların bir ortak noktası bulunmaktadır. O da kültürün her şeyi kapsayan geniş yapısıdır (Kağıtçıbaşı, 2007:36). Nitekim, insana özgü olup, insan tarafından yaratılmış olan maddi ve manevi her şeyi kapsayan kültür, toplumsal sistemlerin varlıklarının sigortası gibi işlev görmektedir denilebilir. Bu izahlar, kültürün sosyal bilimler alanlarının hepsi için büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Söz gelimi, psikolojik olgular, bireylerle ilgili olarak görülmesine rağmen, kültürel ortamına yerleştirilerek analiz edilmesi gereken tarzda olmaktadır. Çünkü, bilinmelidir ki, hiçbir insan, içinde bulunduğu kültürden bağımsız olarak davranmamaktadır (Kağıtçıbaşı, 2007:37). Özü itibariyle, kültür, kendine özgü olan bir grubu tanımlayan ve onu diğer gruplardan ayıran biliş ve pratikler kümesi şeklinde açıklanabilir (Hogg, Michael A.-Vaughan, Graham M., 2007:655) Yani, kültür hem bireyi, hem grubu ve hem de toplumu diğerlerinden farklı kılan özellikler kümesine atıfta bulunan bir kavramdır.

Kültür, insanların, bu içinde yaşadıkları toplumlarda gelişmiş olan tutumlar, değerler, davranışları şekillendiren bir karaktere sahiptir. Bu bağlamda, toplumlarda var olan kültürel farklılıklar, bireysel düşünce ve davranış tarzlarına da yansımaktadır (Zencirkıran, 2015:58). Yeme-içme alışkanlıkları, eğlenme adetleri, hergünkü münasebet özellikleri, oyunlar, bilmece, masallar, mitoslar, tüketim alışkanlıkları, tablolar, piyesler, felsefeler, itikatlar hepsi birer kültür ürünü niteliğindedir. Kültürün bu tür ürünlerinin yanı sıra, maddi unsur nitelikli olan biçimleri de mevcuttur. Yapılar, teknik aletler, araçlar, yollar, köprüler, barajlar vs. gibi örnekler bu tarzdadır. Maddi ve manevi örnekleriyle kültür, toplumsal yapının somut ve somut olmayan gerçeklikleri olarak yaşamda yer tutmaktadır. Toplumsal yaşamın kendisi kültürü ifade ettiği için yaşamın her boyutu da kültür olarak ifade edilebilecektir.

Gelenekler de bir kültür unsuru olarak değerlendirilmesi gereken hususlardandır. Toplumların kültürleri bir taraftan geleneği yaratırken, diğer taraftan geleneğin etkisiyle varlığını sürdüren yapıda olmaktadır. Bu bağımlılık ilişkisi sebebiyle, yaptığımız bu çalışmada da geleneklerle kültürün ilişkisini, örneklerini ele almak durumunda olmaktadır. İşte bundan dolayı, bu

noktada, kültür ve gelenek ilişkisinin kurban geleneği örneğinde sosyolojik olarak analizine geçilebilir.

GELENEKLER, KÜLTÜR; GELENEK ÖRNEKLERİ VE KURBAN GELENEĞİ

Yaşamda nesilden nesile intikal eden ya da ettirilen her şeye kültür dendiği için, yaşamda devamlılık kazanan unsurlar olan gelenekler de kültür ile yakından ilgilidir. Bir toplum ya da grupta geçmişten beri yapılageldiğinden dolayı, yerleşmiş olan eylem biçimleri gelenekler olarak adlandırılır. Farklı toplumlarda farklı derecelerde varlığını devam ettirseler de, gelenekler, kapalı toplumlarda daha güçlü bir etkiye sahiptirler. Gelenekler, bir toplumda, işlevsel olduğu düşünülen uygulamaların devamlılığını sağlayan bir yapıya sahiptir. Gelenekler, toplumlarda düşünce sistematüğını de yansıtan ve aynı zamanda, söz konusu toplumlarda biçimsel davranış sergilemek fonksiyonlarına da sahip olmaktadır (Zencirkıran, 2015:61).

İnançlar, alelade hale gelmiş olan alışkanlıklar, toplumda yer tutmuş olan değer yargıları, kültür ve gelenekleri en iyi ifade eden yaşam alanlarıdır. Bu sebeple, inançlar konusunu iyi anlayıp ve kavramak gerekmektedir. İnsanların hem ait oldukları toplumların ne olduğu konusuna en iyi cevap inançlar olmakta, hem de insanların alışkanlıklarının dayanak noktasını inançlar oluşturmaktadır. İnsanlar, bir alışkanlığı, kendilerinden öncekilerden alıp, onu biraz farklılaştırıp geleceğe aktarınca, onu gelenek haline dönüştürmüş olurlar ve doğaldır ki, bu gelenek, kültürlerinin bir parçası olacaktır. Bazı inanç örnekleri de, aynı alışkanlıklar gibi, bir yaşam tarzı örneği olmayı başardığında geleneksel özellik kazanarak, kültürün bir parçası olabilmektedir. Bu durum, değer yargıları ve toplumsal değer taşıyan kültür unsurları için de geçerlidir. O halde, kültür, geleneksel özellikli anlayış, alışkanlık, tutum, değer ve inançları da kapsayan bir yapıya sahiptir. Bu yönleriyle de, kültür, yaşamın bütün alanlarını ilgilendiren özelliktedir. Toplumların varlık ve yokluk mücadeleleri, kültürlerinin rekabete konu olacak şekilde unsurlar yaratıp yaratamamasına bağlıdır. Yani, oluşturmuş olduğu normlar, değerler, kurallar bütününün toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilip karşılayamaması ile bağlantılı olmaktadır. Bu vasfını kaybetmiş olan bir kültür ve onun sahip olduğu toplum da, kaçınılmaz bir biçimde, yok olacaktır. Toplumdan topluma, aynı toplum içinde çağdan çağa farklılık arzetsede de, gelenekler, her toplumun sahip olduğu kültürün unsurlarını nesilden nesile intikal ettirmelerini temin etmesinden dolayı, her toplumda bulunması gereken bir özellikler gurubudur.

Geçmişten günümüze ve günümüzden de geleceğe taşınan bütün kültür unsurları, gelenekleşme sayesinde, varlığını sürdürebilir ve geliştirebilir. Bu geleneklerin bir örneğini de kurban temsil etmektedir. Çalışmanın bu aşamasında kurban geleneğini izah etmek gereği bulunmaktadır. Kurban geleneği, toplumsal hayatın farklı yönlerini ortaya koyması açısından önemlidir. Bütün toplumsal yapılarda, adanma, adama, adanmışlık gibi örneklerle varlığı söz konusu olan kurban hususu, geleneksel bakımdan farklılıklar da içeren bir husustur.

Tanrı'ya, yaratıcı varlık ya da varlıklara, onları etkilemek, teskin etmek, onlara şükretmek ve minnettarlık duygularını ifade etmek, onlardan bir şeyler istemek ya da günahlarını affettirmek, onların rızasını kazanmak, kötülüklerinden korunmak gibi nedenlerle icra ettikleri ibadet ve uygulamaların en önemlilerinden biri kurban törenleri oluşturmaktadır (Arık, 2005:157). Halk inancı ya da geleneksel bir vecibe gibi yerine getirilebilen "kurban" konusunun her toplumda örnekleri vardır. Var olmasına rağmen, her toplumda aynı şekilde olması söz konusu değildir. Toplumsal yapıların tarihsel arka planları aynı olmadığı için geleneksel kültürel değerleri de aynı olmayacaktır. Bu bir sosyolojik gerçekliktir.

Kurban, iki farklı biçimde karşılaşılan bir sosyolojik olgu niteliğindedir. Bunlardan biri, belli zamanlarda Tanrı'nın emri gereği, ibadet amaçlı sunulan kurban, diğeri ise insanların çeşitli dileklerin gerçekleşmesi için gönüllü olarak sundukları kurbandır. İkinci tür kurbanlara "iduk" sözcüğünden gelme "adak" adı verilmektedir. Buradaki adak, adamaktan gelmektedir. Adamak takdis ve tahsis etmek anlamında olup, adakta bulunan kimsenin yaratıcı güçle münasebet kurmayı ve ahit gerçekleştirmeyi amaçladığı söylenebilir. Bu amaçla "iduk" ya da kutsal görülen her nesne ve her hayvana bu ad verilmektedir. Söz konusu edilen hayvana yük yüklenmez, sütü sağılıp yünü kırılmaz (Oymak,2002:170). Totem ya da totemik iz taşıyan hayvanlar buna örnektir. Tavşan, güvercin(turna) gibi örnekleri bulunmaktadır. Yaratıcı gücün haricinde, Eski Türklerde, ölmüş atalar için de kurban sunumu yapılmaktaydı.

Atalar her bir Türk ailesi için unutulmaması gereken varlıklardır. Türk inancına göre, ataların ruhu yardımcı ve koruyucu sıfatına bürünmüştür. Bu sebeple eski türkler, ataları temsil eden tözlere; yemeğe oturduklarında lokmalarını ve ayrıca hayvan sürülerinin ve kırsakların ilk sütlerini takdim etmekteydi(Roux, 1998:187). Bu inanışların kalıntılarının günümüzde de yaşadığını görmek hiç de zor olmayacaktır.

Dünyanın pek çok toplumunda olduğu gibi Türk toplumu ve kültüründe var olan kurban geleneğinin farklı yaşantı biçimi olduğunu da bilmek gerekmektedir. Bu farkı Türk kültürü de yaşatmaktadır. Farkı çalışmamızın üçüncü bölümünde değerlendirmeye tabi tutabilmek mümkündür.

TÜRKLERDE KURBAN GELENEĞİ

Türk toplumsal sisteminin kurbanla verdiği önem büyüktür. Toplumsal yaşamın her aşaması kurbanla birlikte anılabilecek şekilde varlığını sürdürmüştür. Doğumlar, ölümler, toydügünler, şölenler, bayramlar, yatır ve mezar ziyaretleri hayvancılık ve ziraat hayatı ile ilgili bereket dilekleri, Tanrı'ya yakarışlar hep kurbanla olurdu.

Eski Türklerin inançlarında, Orhun Abidesi'ndeki yazılanlara ve Çin Kaynaklarına göre, Tengri'ye ve Yer-Sub ya da yer-su adı verilen ve iduk yani kutsal olan doğa güçlerine inanç şeklinde inanç bulunmaktaydı (Artun, 2011:106; Oymak, 2002:170)). Bu inancın bir gereği olarak, yüce dağ başlarına, su başlarına ve ormanlara gidilerek kurbanlar kesildiği anlaşılmaktadır (Eröz, 1987:292). Bazı kültürlerde ataların ruhları önemlidir. Özellikle, ölen ataların ruhlarının yol gösterici, yardımcı olduğuna inanılmaktadır. Bu özelliklerinin yanı sıra, bu ata ölümlerinin ruhlarından sakınılmaktadır. Aynı şekilde, rüyalarda ata ruhlarıyla iletişim kurulduğuna inanılmakta ve onların istekleri yerine getirilmektedir. Buradaki inançlara göre, yaşayanlarla ölmüş olanlar bir bütün şeklinde değerlendirilmektedir. Böylelikle, ölümsüzlük arzusu yerine getirilmiş olmaktadır.

Özellikle, ahlâka uymayan davranışların ata ruhlarınca cezalandırılacağı inancı ahlâkın korunması hususunda önemli bir rol oynamıştır. Atalar kültü, hem Kızılderililer, Güney Amerika ve Afrika'nın farklı yerlerinde; hem de Sibiryaya ve Altay yöresinde yaşayan Şamanist Türklerde, Moğol ve Çin kültürlerinde rastlanılan bir inanıştır. İslâmiyet öncesi Türk inanışlarında önemli olan bu kült, İslâm'ın kabulüyle, farklı formlara bürünmüş olarak varlığını sürdürmektedir. Anadolu'daki dede, baba, bacı vs gibi adlarla adlandırılan türbeler ile çeşitli yatırlar etrafında şekillenen anlayışlar, atalar kültürünün günümüzdeki uzantısı olarak değerlendirilebilir (Özer, 2014:148). Türk kültüründe kurban iki biçimde karşımıza çıkmaktadır:

1. Kanlı kurban
2. Kansız kurban geleneği şeklindedir.

Kansız kurbanı “saçı” da denilmektedir. Süt, kıymız, içki ve diğer içeceklerin kutsal sayılan yerlere serpilmesine “saçı” denmektedir. Yatırlara, ulu ağaçlara bağlanan bezler de kansız kurban örneği olarak ifade edilebilir ve birer saç sayılmalıdır. Hem Türkistan hem de Türkiye’de ve bu arada diğer Türk illerinde bu gelenekler canlı bir biçimde yaşamaktadır (İnan, 2000:100-Eröz, 1987:293-Güngör, 1998:75-79-Roux, 1998:198-Arık, 2005:159-Aşkar, 2011:449-Ören, 2015:68- Akgün, 2007:42).

Eski dönemlerden beri Türk kültüründe kanlı kurbanın örneği olarak kesilen hayvanlar şunlardır: At, sığır, koyun, keçi, topoz(Çin mandası), deve, bazen de tavuk ya da horoz... Türk topluluklarında kurban için genellikle erkek hayvanların tercih edildiği görülmektedir(Arık, 2005:159-Ögel, 1995:430). Bu geleneğin, karşılaşılan ya da atlatılan çeşitli kötü olaylar sonrasında “kan akıtmak” şeklinde yerine getirildiği ifade edilebilir. Türk insanının çok önemli bir çoğunluğunda, bu inancın etkilerini her kademede ve her eğitim seviyesindeki insanlarda görebilmek imkânı vardır. Bu durum Türkiye; Azerbaycan, Diğer Kafkasya Türklüğü, Türkistan, Balkan Türkleri, Sibirya ve Yakutistan’daki Türkleri içeren bütün Türk illeri için geçerlidir.

Türk geleneğinin bütün örneklerinde olduğu gibi, kurban örneğinde de, Türk kültürünün farklı kültürlerden etkileşimle geçmiş olan özellikleri kadar, özelliğini günümüze kadar sürdürebilmiş tipik örnekleri de mevcuttur. Özellikle, kurban, Türk kültürünün diğer müslüman kültürlerden de net çizgilerle ayırım yapılabilecek yönleri hakkında geniş ip uçları arasında yer almaktadır.

SONUÇ

Kültürün soyut ve somut unsurlarının her ikisine de konu olabilecek kurban meselesinin pek çok farklı toplumda varlığı bir olgudur. Farklı toplumlardaki bu mevcudiyete rağmen, her toplumda aynı biçimde olması söz konusu değildir. Türk kültüründe de kurban bir kültürel gelenek olarak bulunmaktadır. Türklüğün yaşadığı bütün coğrafyada var olan bu kurban geleneği, yapılış tarzı ve nedenleri açısından kendine özgüdür. Türk kültürünün tipik yönlerinden biri olarak dikkat çeken kurban geleneği, toplumsal yapıda yaşamsal öneme sahip olan toplumsal dayanışmanın örneklerindedir. İslamiyetten önceki Türklükte, atalara, Gök Tanrı’ya, kutsanmış mekânlara kesilen kurbanlar; İslamın kabulünden sonra da varlığını sürdüren geleneksel anlayışlardan olmayı başarmıştır. Bazı hıristiyan Türk topluluklarında da Müslümanlarınkine benzeyen tarzda görülen kurban anlayışı, Türkler dışındaki Müslümanlarda da ya olmadığını ya da Türklerinkine benzemeyen tarzda olduğunu görmek çok kolaydır. Kültürün geleneksel numunelerle yaşamını sürdürebildiğini ve toplumsal yaşam için önem arz edenleri korumanın da kültür ve toplumu yaşatmakla eşdeğer olabileceğini bilmek gerekmektedir. Dahası Türk topluluklarının bütün farklı coğrafyalarda yaşayan örneklerinin daha objektif, tutarlı ve bilimsel mantaliteye uygun yeni çalışmalarla önce Türklere, sonra da Tüm dünyaya anlatılmasının başarılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akgün, Engin (2007) “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), s.39-53.

Alptekin, Ali Berat (2007) “Türk Halk Hikayelerinde ağaç motifi Üzerine”, Milli folklor, Sayı:76, s.33-39

Arık, Durmuş (2005) “Kırgızlar’da Kurban Fenomeni”, AÜİFD, Sayı:1, s.157-175

Artun, Erman (2011) Türk Halkbilimi, Karahan Kitabevi, Adana

Aşkar, Fisun (2011) “Batı Trakya (Yunanistan) Türklerinde Kurban (Mahya)Geleneği” Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C:8, Sayı:2, s.444-454.

- Bars, Mehmet Emin (2014) “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları, JASS, Number:27 Autumnv1. s.379-398.
- Duymaz, Ali-Şahin Halil İbrahim (2008) “Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç, ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 19; s.116-126.
- Eröz, Mehmet (1987) “Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği” Atatürk-Milliyetçilik-Doğu Anadolu, TDAV Yay., İstanbul, s.292-296
- Güngör, Harun (1998) Türk Din Tarihi, Kayseri
- Hogg, Michael A.-Vaughan, Graham M. (2007) Sosyal Psikoloji, Çevirenler:İbrahim Yıldız-Aydın Gelmez, Ütopya Yayınları, Ankara.
- İnan, Abdulkadir (2000) Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem (2007) Kültürel Psikoloji, Evrim Yay., İstanbul.
- Oymak, İskender (2002) “Gökçeada Hıristiyanlarında Kurban Geleneği”, Dini Araştırmalar Dergisi, Ocak-Nizan, C.4, Sayı:12, s.169-180
- Ögel, Bahaeddin (1995) Türk Mitolojisi, Cilt II, Ankara.
- Ören, Umut (2015) “Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut’taki İzleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi”, 15/2, Kış-Winter, s.65-74.
- Özer, Çetin (2014) “Din”, Sosyal Antropoloji, Editör:Mustafa Talas, Lisans yayıncılık, İstanbul.
- Roux, John Paul (1998) Türklerin ve Moğolların Eski Dini, 2. Baskı, Çev, Aykut Kazancıgil, İşaret A yayınları, İstanbul.
- Zencirkıran, Memet (2015) Sosyoloji, Dora Yay., Bursa.